

Kuranov Artyom

Fəlsəfə elmləri namizədi, Udi dili, "Udi icması"nın mədəniyyəti və ənənələrinin mühafizəsinə yardım edən Regional ictimai təşkilat, Rusiya Federasiyası, Moskva şəhəri

UDI DİLİNİN QƏDİM LEKSİKASI QƏDİM KEÇMİŞDƏ ETNİK-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN İNİKASI KİMİ

Udilər tarixi tam yazılmamış bir xalqdır. Akademik A.S.Çikobavanın qeyd etdiyi kimi, udi dili "tarixi olaraq daha geniş yayılmışdır və qədim Qafqaz Albaniyasının günümüzə gəlib çatmış qədim dillərindən biridir" [Чикобава, 1953, ч.1; Чикобава, 1953а]. Udilərin dili, maddi və mənəvi mədəniyyəti, folkloru uzun əsrlər boyunca Qafqaz, türk, hind-Avropa, semit və digər dillərin yayıldığı ərazidə, Cənubi Qafqaz və Qərbi Asiyada məskunlaşmış başqa tayfa və xalqlarla qarşılıqlı əlaqədə və sıx təmasda formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu təmasların izləri udi dilində hələ də qalmaqdadır.

İstənilən dilin, xüsusilə də yazıya malik olmayan dillərin leksikası dilin keçmişini, tarixi və ərazi əlaqələrini əks etdirir. Xüsusilə də arxeoloji və antropoloji məlumatların çatışmadığı şəraitdə müxtəlif dil və dialektlərin qonşuluq etdiyi ərazilərdə etnik tarix və dillə bağlı vəziyyətə, habelə bu dillərin tarixi taleyinin ortaqlığına işıq salmaq üçün alternativ mümkün mənbə olaraq müqayisəli tarixi dilçilik metodları və prinsiplərindən istifadə etmək mümkündür. Udi dilinin müqayisəli tarixi və genetik tədqiqatı elm üçün bu baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bələ ki Q.A.Klimov "Linqvistik komparativistikanın əsasları" monoqrafiyasında [Климов, 2009, с. 20] qeyd edir: "nəzərə alsaq ki, Nax-Dağıstan dillərinin ilk fraqmentar sənədləşmələri əksər hallarda orta əsrlərin sonlarına aiddir, Nax-Dağıstan dilləri üçün VI–VIII əsrlərə aid olan və udi dilinin qədim vəziyyətini əks etdirən ağvan (Qafqaz–alban) yazılı abidələrinin sirrinin açılmasının hansı əhəmiyyətə malik olacağını başa düşmək çətin deyil".

Qafqaz dillərinin, o cümlədən udi dilinin hind-Avropa və hurrit-urart dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi çox

qədim tarixə malikdir. Bu dillər arasında udi dilinin leksikasının ən qədim qatlarına toxunan leksik paralellər bunu açıq şəkildə göstərir. Məsələn, hind-Avropa paralellərinə malik olan udi leksik vahidlərini göstərək: *бурух* – dağ, *уьше* – gecə, *усен* – il, *клопу* – əyri, *къару* – quru, *къарзагъ* – qabıq, *ул* – canavar, *ус* – öküz, *уьхъ* – altı, *оькъ* – boyunduruq, *еьбсун* – tikmək, *беьгъ* – Günəş, *мастлуь* – vermək, *дурум*¹ – kötük, *цлул* – köz, *цлалдесун* – parıldamaq, işıldamaq, *цлаькъ* – ildırım və s. hurrit-urart və udi leksik paralellərinə nümunələr (çox vaxt onlar hind-Avropa dillərindən olan nümunələrlə səsləşir): *шаьин* – yaş, *тлелуьа* – ora, orda, *кул* – əl, *мур* – ayaq, *члаьлаь* – meşə, *ма* (inkar hissəciyi) – ma/mə, *юх*, *цлу* – ad və s. Bu nümunələrdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

Бурух – "dağ": Dağıstan dillərində bu mənada istifadə edilən və genetik ümumi mənşəyə malik *беча*, *беса*, *суб*, *сив*, *сыв*, *сыва* leksemlər [СИЛДЯ, 1971, с.183] udi dili ilə korreksiya olunmur. Fikrimizcə, udi leksemləri hind-Avropa köklərinə malikdir. Müqayisə üçün: hind-Avropa dillərində *bherəg'h* – "hündür, yüksək", *bherəg'hos* – "dağ", Nax dillərində *бардз* – "tərə, hündürlük", bu köklə gürcü dilindəki *brge* – "hündür, əzəmətli (kişi)" ifadəsi də əlaqələndirilir.

Клопу – "əyri" və *Къартстлуь* – "kəsmək" sözləri hind-Avropa dillərində "fırlatmaq, hörmək" mənasını verən *Ker* və "kəsmək" mənasını verən *Ker* kökünə qoşulur və bu kökdən udi dilində *Klepeу* – "uzun dəstəli dəhrə" sözü yaranır.

Məlum olduğu kimi, udi dili ən qədim zamanlarda bu və ya digər şəkildə kartvel dili ilə əlaqədə olub. M.Ş.Xəlilov "Gürcü-Dağıstan dillərinin təması" monoqrafiyasında qeyd edir ki, "[gürcü-dağıstan dillərinin – K.A.] qarşılıqlı əlaqələrinin izləri, ilk növbə-

də, leksikada, xüsusilə də udi dilində ifadəsini tapıb, çünki udi əhalisinin böyük hissəsi bir neçə əsr boyunca Gürcüstanla sıx əlaqələrə malik olub, üstəlik, dini mülahizələr baxımından Şərqi Qafqazda Qafqaz Albaniyasının dili olan qədim udi dili böyük nüfuzla malik olub" [Халилов, 2004, с. 239]. Bu münasibətlər birtərəfli olmayıb. Belə ki Q.A.Klimov gürcü ədəbi dilində udi sözü *бухъун*-dan (qarın) qaynaqlanan *боквени* (qasıq) ləkseminin olmasını qeyd edir [Климов, 1986, с. 187]. Akademik A.S.Çikobava (1953) qədim gürcü sözü *бгъвар*-ı (< *бе-гъв-ар-и*) (Cənub, günəşli tərəf) udi sözü *беъгъ-ла* (Günəş) və Dağıstan dillərindəki digər birmənalı köklərlə əlaqələndirir. Tədqiqatçılar (T.Y.Qudava, K.Ş.Mikailov, Q.A.Klimov) gürcü sözü *хинкали*-ni (xəngəl) ümum-Dağıstan sözü *хинкл* ilə əlaqələndirir və bu sözün avar dilində eyni mənanı daşıyan *хинклал* sözündən əmələ gəldiyini hesab edir. Udi dilində bu mənada iki söz var: *хинклал* və *гъьрц*. Üstəlik, ikinci variant udi dilindən ingiloyların dialektinə keçib. Q.M.İmnaşvili, V.T.Canqidze və Q.A.Klimovun əsərlərində udi dilinin ingiloy dialektinə keçmiş bir çox başqa leksik vahidləri öz əksini tapıb, misal üçün: *гъьтаьр* – "kimi", *клан* – "kandar", *клатлар* – "kokoşnik", *магъай* – "bura", *майзар* – "önlük", *тлаьнклул* – "səbət", *тлуллул* – "yabanı nar", *члукл* – "budaq", *шумлурукл* – "hərdəmxəyal" və s. [Климов, 1986].

Misal üçün daha iki kartvel-udi leksik paralelini gətirək. Q.A.Klimov "Kartvel dillərinin etimoloji lüğəti" əsərində [Климов, 1964, с. 149] kartvel kökü *obol*-un (yetim) hind-Avropa dillərində *orbho* (yetim qalmış, yetim) sözü ilə yaxınlaşmasını mümkün hesab edir. Udi dilində "inciklik, mübahisə" mənasını verən isim və feil kökü *opo-//ope-* və sifət *gorox* (tənha, zavallı) da çox böyük ehtimalla hind-Avropa dillərindən olan *orbho* kökü ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, udi dilində *xapu* (un) sözü də hind-Avropa kökü *gher-* (sürtmək) orta əsrlərin yunan dilində *χέυχρος* – "darı", *χαχρός* – "qurudulmuş arpa", ingilis dilində *grot* – "iri dənəli un" sözləri ilə əlaqəlidir. Bu köklə kartvel dilində olan *verv* – "iri üyütmək" feli də əlaqələndirilir.

Udi dilinin leksikasında udi və Azərbaycan dillərinin ən qədim zamanlardan başlayan yaxın təmasının dəlilləri qalmışdır. Azərbaycan dilinin udi dilinə təsiri kifayət qədər yaxşı araşdırılmışdır. Bundan başqa, udi leksikasında bir çox qədim Azərbaycan (qədim türk) sözləri qalmışdır. Bu sözlər mənşə dilinin inkişafı ilə

əlaqədar olaraq hazırda istifadədən çıxmışdır, bu da həmin dəlillərin Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətini artırır.

Maraqlıdır ki, Qafqaz Albaniyasında yaşayan tayfalar arasında Fəridə Məmmədova çilblər, xəzərlər, quqarlar, balasaçilər, saklar və qatları da qeyd edir [Мамедова, 1986, с. 92, 96, 99, 118]. Bütün bu etnonimlər Чалабари, Къаьзаьри, Клыклары, Баласани, Шаккьулары və nəsil adı КъаьтI patronimləri kimi udi dilində vardır. Bura Айруми, Ширвари və Шабари patronimlərini də aid etmək olar. Nic qəsəbəsinin köhnə sakinləri arasında hələ XX əsrin 50–60-cı illərində müasir udi nəsilərinin müəyyən hissəsinin Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından, xüsusilə də Qarabağdan, Tovuz rayonunun Kirzan kəndindən, Şəki, Qəbələ və digər tarixi dairələrin yaşayış məntəqələrindən köçmüş insanlardan ibarət olması fikri mövcud idi. Görünür, bunlar, doğrudan da, nə vaxtsa islami qəbul etmək, ya da ermənilərə qarışmaq dilemması arasında qalmış və üçüncü yolu seçərək dili, inancı və etnik-mədəni mənsubiyyətini saxlamış udi dilinin yanına – Nicə köçmüş insanlardır.

Udi dilində qədim Azərbaycan (qədim türk) leksikasının saxlanması baxımından udi antroponimik sisteminin dil əhatəsinin təsiri ilə təkamülü də diqqətəlayiqdir. Azərbaycan dilinin islam dininin təsiri ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş bir çox şəxs adları udi dilinə keçmişdir. Nəticədə udi dilində qədim türk mənşəyinə malik olan, lakin müasir Azərbaycan dilində istifadə edilməyən Azərbaycan şəxs adları saxlanmışdır: *Аklar*, *Багъай*, *Кушман*, *Силикл*, *Чанкла*, *Чюклу*, *Джоми* və s.

Fikrimizcə, Azərbaycan, ümumilikdə, Qafqaz, xüsusilə də udi dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlil edilməsi baxımından maraqlı olan, lakin az araşdırılmış sahə Azərbaycan dilinin dialekt və ləhcəleridir. Onların leksikası ilə səthi tanışlıq belə bu sahənin zənginliyi və müxtəlifliyi haqqında təsəvvür əldə etməyə kifayət edir.

Udi dili ilə Azərbaycan dilinin Şəki dialekti arasındakı leksik paralellərə bəzi nümunələr: *афар* – nazik qutab, *клада* – böyük qardaş, *къарзагъ* – qabıq, *клатман* – тауа, *къуда* – quda, *къижавъ* – qiji, *тлонлу* – kiçik bardaq, *аьнгъьштлаьн* – oumaq, *когъа* – qarmaqlı uzun çubuq, *куькуь* – göyərtili qayğanaq, *гимгаь* – insanların toplaşdığı yer, *лаьмбаь* – tikanlı kolluq, *мишоол* – siçovul, *пор* – kif, *пота* – donuz

balası, *man* – əzik (zədələnmiş meyvə), *милишкля* – tikan, tilişkə, *уруф* – ürək, yaddaş, *джурдаькл* – bardaq, *шакъкъа* – məhəllə, *хьраьй* – tora.

Афар sözüne Azərbaycan dilində yalnız Şəki dialektində Baş Küncüt, Baş Göynük, Qışlaq və Oxud kəndlərində [İslamov, 1968, s. 235] rast gəlinir və “*göyərtili qutab*” mənasını verir. Azərbaycan dilində *qutab* sözü hər yerdə istifadə edilir. Yeri gəlmişkən, son vaxtlar bu yemək Rusiyada da çox məşhur olub və rus dilinin aktiv lüğətinə daxil olub. Udi dilində “*афар*” təzə cincar və qoz içlikli nazik piroq mənasını verir. Bu, udlərin yaz aylarında məşhur olan milli yeməyidir. Fikrimizcə, Şəki dialektinə bu söz udi dilindən keçib.

Şəki dialektində olan *къарзагъ* – qabıq sözü udi dilində “qoz, yumurta qabığı” mənasında işlədilir. Bizə elə gəlir ki, udi dilinin *къару* – *quru*, *къарт* – quru, sərt sözləri də bu köklə əlaqədardır. Bunların hamısı hind-Avropa kökü olan *кар-*, *каркар-* – “sərt” (orta əsrlərin urart dili *qarqara(ni)* – “qın”, qədim hind dili *karkah* – “xərçəng”, yunan *χάρυον* – “qoz”, gürcü *-зан. kırқо-* – “qoza”, *қурқа-* – “çeyirdək”) sözüne müvafiqdir.

Udi dilinin Azərbaycan dilinin dialektlərinin leksikasına təsirinin araşdırılması böyük elmi maraq kəsb edə bilər. Burada etimoloqların görməsi üçün böyük iş var. Hazırda Azərbaycan və udi dillərinin etimologiyası ilə bağlı ciddi və ixtisaslaşmış tədqiqatlar yoxdur, ya da çox azdır. Çox böyük ehtimalla bu dialektlərdə qədim udi leksikasının izləri qalıb. Xatırladaq ki, məşhur alman alimi Volfqanq Şulse müasir Azərbaycan ərazisində təqribən 300-cü ildən istifadədə olan qədim udi dilinin üç variantını fərqləndirir. Udi dilinin, Azərbaycan dilinin və onun dialektlərinin etimoloji tədqiqatı udi leksikasının itirilmiş relik formalarının bərpa edilməsinə kömək edə bilər. Bu isə, öz növbəsində, Sinay dağındakı Palimpsest kimi qədim yazılı abidələrin şifrəsinin açılmasına kömək edə bilər. Volfqanq Şulse bu haqda yazır: “Abidənin həm leksika, həm də morfologiyasının böyük hissəsi udi dili ilə, daha dəqiq desək, bu dilin Nic variantı ilə əlaqədar ola bilər. Digər tərəfdən Palimpsestin dili hazırkı udi dilində itirilmiş olan qədim leksik və morfoloji əlamətləri saxlayıb”.

Udlər Qafqaz Albaniyasının xristian inancını saxlamış yeganə etnosudur. Məlum olduğu kimi, Qafqaz Albaniyasında xristianlıq eramızın I əsrindən yayılmağa başlayıb və IV əsrin birinci yarısında dövlət dininə çevrilib. R.B.Göyüşovun “Qafqaz Albaniyasında xristi-

anlıq” monoqrafiyasında qeyd edildiyi kimi, “xristianlıq ölkədə VIII əsrə kimi, yəni Albaniyanın ərazisinin əsas hissəsinin xilafət tərəfindən işğal edilməsinə və əhalinin bir hissəsinin İslamı qəbul etməsinə qədər hökmranlıq edib. Lakin alban inancı ölkənin müxtəlif səbəblərdən islamlaşmaya məruz qalmamış rayonlarında XIX əsrin 30-cu illərinə qədər mövcudluğunu qoruyub saxlayıb” [Гейушев, 1984]. Bununla belə, udi dilinin leksikasında dini terminologiya çox zəif ifadə olunub. Bunun da obyektiv səbəbləri var. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra udlər dini mərasimlərini və bayramlarını keçirmək, dini ədəbiyyat oxumaq imkanından məhrum olub. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta Starçevskinin 1891-ci ilə aid olan lüğətində belə təqribən 40 dini xarakterli söz olub. Bunların çoxu şərti olaraq dini hesab edilə bilər, üstəlik, sözlərin əksəriyyəti, əsasən, Azərbaycan dilindən götürülüb: *бухаджугъ* – tanrı, *зегзеул* – kilsə, məbəd, *даьфмляьр* – İncil, *ахцума* – müqəddəs həftə, *беьиьниш* – keşiş, *хач* – haç, *хачбесун* – haç çəkmək, *хачбаба* – haç atası, *дуаьбесун* – dua etmək, *Иъвееьл* – müqəddəs, *Догъри* – həqiqi, *зорохегъал* – mərhəmətli, *фаьришмляь* – mələk, *кала фаьришмляь* – mələkə, *аркер* – arxipastır, *гуьнагъ* – günah, *елмух* – ruh, *джан* – qəlb, *неьиьш* – qurban, *паьраьнгаьнаь* – Maslenitsa, *платларакл* – obednya, *гурух* – pəhriz, *чираг* – şam, *ктуллуз* – ibadət və s.

Hal-hazırda udlər demokratik Azərbaycanın qardaş xalqları arasında azad və xoşbəxt yaşamaq imkanına malikdir. Onlar həyatın bütün sferalarında özlərinə münasibətdə hakimiyyətin tolerantlıq və dəstəyini hiss edirlər. Son illərdə Nic qəsəbəsində gözəl məktəb tikilib, Nic və Oğuzda kilsələr bərpa edilib, burada dini mərasimlər keçirilir və dini bayramlar qeyd edilir. Dini icma və milli cəmiyyət azad və maneəsiz fəaliyyət göstərir. Unudulmuş dini adətlərin, ənənələrin, bayramların canlanması udləri mədəniyyətlərinin, ruhani dəyərlərinin köklərinə qaytarır, mənəvi ruh yüksəkliyi üçün udlərin, azsaylı etnos olsalar belə, Azərbaycanın tarixində ən qədim zamanlardan – Qafqaz Albaniyası dövründən bəri layiqli yerə sahib olmalarını başa düşmələri üçün stimül yaradır.

Minilliklərin sınağından çıxmış udi dili müasir Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən yaşamış xalq və tayfaların tarixi, mədəniyyəti, adətləri haqqında dəyərli məlumat mənbəyidir. Hazırda “Orain” Udi Mədəniyyət Mərkəzi və onun rəhbəri Oleq Danakari etnoqrafik məlumatların aktiv şəkildə toplanması ilə məşğuldur.

ƏDƏBİYYAT

1. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968
2. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984
3. Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М., 1986
4. Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. М., 2009
5. Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. М., 1964
6. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986
7. СИЛДЯ – «Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков». М., 1971
8. Халилов М.Ш. Грузинско-дагестанские языковые контакты. М., 2004
9. Чикобава А.С. Введение в языкознание. М., 1953, ч.1
10. Чикобава А.С. Кэтимологии древнегрузинского *bgvar-i-samxar-i* «юг». ИКЯ. Тбилиси, 1953а